

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

С.В. ПРОСКУРОВА

На початку статті хочу навести думку критика і публіциста Григорія Грабовича. Аналізуючи незадовільний стан сучасної української літературної історіографії, він зробив висновок щодо потерпання її від захоплення пропедевтикою (навчальною літературою, викладеною в елементарній формі), що переважає над глибокими дослідженнями в цій галузі [1, 11].

Цілком протилежну ситуацію спостерігаємо в етнології, яка продукує нові ідеї, демонструє передові методологічні підходи, проте, на жаль, відірвана від широкої аудиторії.

Підтвердити тезу про наявність нових ідей та методологічних підходів у сучасній етнології маємо можливість на прикладі розробленості нею етнопсихологічного аспекту досліджень. Однак спершу дозволимо собі екскурс до витоків етнопсихології, зокрема етнопсихології українців.

Вперше означив тему представник міфологічної школи в українській етнографії Микола Костомаров у працях “Об историческом значении русской народной поэзии” та “Две русские народности” [2, 130-139]. На основі аналізу фольклорних джерел і співставлення ментальних особливостей двох сусідніх народів – українців і росіян – він визначив відмінності їхніх національних характерів.

Оглядаючи історичне життя українців, М. Костомаров виділив так звані “типи суспільного життя” – “козак”, “чумак”, “бурлака”, “селянин”. Натомість у росіян такими типами були “цар”, “боярин”, “удалой молодец” (мовою оригіналу. – С.П.), підтипами – “козак”, “солдат”.

Посилаючись на фольклорні та історичні джерела, вчений окреслив характерні риси типу українського козака. Ними, на його думку, були віра, любов до Батьківщини, сімейність, товарицькість, “одностайність”, войовничість, прагнення слави. Свої висновки М. Костомаров підкріпив посиланням на народні пісні про Морозенка та Нечая – уславлених козаків-лицарів.

Дмитро Чижевський вважав психологічну характеристику українців Костомарова однією з найширших і найглибших, як на його час [3, 182].

Цієї теми торкалися Іван Нечуй-Левицький, Пантелеймон Куліш, Іван Франко. Їхні дослідження стосувалися передусім “української душі”, “національного характеру” тощо. Водночас методологічні підходи були цілком співзвучні ідеям основоположників етнопсихології М. Лацаруса та Х. Штейнталя, які ідентифікували поняття “народний дух” і “психологія народів”.

Етнопсихологія як наукова дисципліна зародилася в 60-ті роки XIX ст. Під нею розуміли систему пізнання психологічного стану нації за

допомогою порівняльного аналізу мови, моралі, міфології та культури індивідів, об'єднаних спільними рисами психіки.

Поштовхом для розвитку етнопсихології стала праця В. Вундта “Психологія народів” (1930-ті-1950-ті рр.). Концепція “народного духу” була спорідненою неофрейдистській теорії “культури та особи”, що виводила національний характер із сукупності “модальних” осіб, вважаючи етнічність соціобіологічним явищем.

Саме ця концепція стала підґрунтям для етнопсихологічних досліджень українських вчених О. Кульчицького та В. Яніва.

О. Кульчицький виявив сомато-психічні, геопсихічні, історичні, соціальні, культуро-морфічні та глибинно-несвідомі аспекти формування української психіки [4].

В. Янів звернувся передусім до історичних та соціопсихічних чинників формування українського психотипу [5].

Базова концепція соціобіологічної природи етнічності лягла в основу вітчизняної етнографії та етнопсихології, причому пріоритетами їх стали етнічна самосвідомість та національний характер як основа розуміння “призначення” української нації.

Вагомий внесок у розробку проблеми формування української національної самосвідомості зробив історик Я. Дашкевич, який розробив концепцію етогенези українців як цілком самостійної нації, що мала декілька рівнів самосвідомості. На його думку, в основі етнічної системи лежить національна ідея, що збуджує національну самосвідомість і стає чинником формування національної культури. Дослідник першим зрозумів необхідність розібратися у тому, “які риси (психологічні. – С.П.) справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність)” [6, 43-44].

У 90-ті рр. ХХ ст. психологічні аспекти етнології стали магістральною галуззю досліджень провідних українських етнологів, насамперед А. Пономарьова та О. Нельги.

Вихідною позицією теоретичних побудов А. Пономарьова стало твердження про двоїстість української ментальності: “В цілому сукупність етнічних стереотипів українців в її сучасному вигляді становить таку систему поглядів та навіть систему філософії, яка визначає своєрідність національного характеру, моральних цінностей, способу життя, типу поведінки тощо – словом, усього того, що виражається узагальненим поняттям “українство”. Ця система має своєрідну структуру, включаючи два основних історичних шари традиційно-побутової культури, які визначають два типи української ментальності: землеробський та козацький. Перший тип хронологічно давніший: він сягає глибинних коренів українства, витоки яких ідуть від прадавньої індоєвропейської

культури; другий сформувався в епоху середньовіччя на ґрунті оригінального етносоціального утворення – козацтва” [7, 129-130].

На думку вченого, кожному типові ментальності українців відповідала оригінальна система світобачення, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність проявлялася, зокрема, в космогонії (за українським міфом, чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста), в легендах про походження землеробських знарядь праці, в культурі хліба, в обожнюванні селянської праці (в одній з колядок Бог і святий Петро орють ниву, а Божа Мати носить їм їсти). Похідними першого типу були високий статус жінки в українській родині і громаді, що проявилось як у формах сватання та шлюбу, так і в міфології, демонології та у фольклорі.

Другий тип ментальності – козацький – формувався на протилежних позиціях: на пріоритеті чоловіка-лицаря, на культурі дороги, походу, мандрів, на відміну від тяжіння до землі, оселі, на приниженні статусу жінки – символу землеробської праці.

Зіткнення двох типів ментальності спричинило найтипівіші риси національного характеру (високе почуття трагічного, властивість співпереживати людським стражданням) і систему етнічних стереотипів.

У творчих планах А. Пономарьова було розширення етнопсихологічної проблематики дослідженням феномену етнорегіональної (крайової) свідомості. Але передчасна смерть завадила реалізації творчих задумів провідного українського етнолога.

О. Нельга вперше у вітчизняній етнології ввів до наукового обігу поняття “етнічного архетипу”, застосувавши його до етнопсихології українця. Він розмірковує на тему українства як етно-ментального феномену, визначає його ментальні риси – гуманізм, демократизм, селянськість, індивідуалізм, безелітність (безшляхетність), козацькість, роз’єднаність, бездержавність.

За О. Нельгою, етнічний архетип – це сукупність душевно-культурних символів та образів етнічного буття, етнічна “душа в собі”. Дослідник співставляє поняття етноментальності та етноархетипності й приходиться до висновку, що “тільки етнос здатний виробити такий іншовираз Душі, як архетипність, і такий іншовираз Духу, як менталітет...”.

Важливою особливістю курсу лекцій О. Нельги [8] є включення в нього методичних розробок для дослідження феномену етнічності, зокрема тестових запитань про чинники формування почуття Батьківщини в етнічній самосвідомості, про рівень етнічної самосвідомості, про етнооб’єднувачі чинники, про рівень етнічного самозбереження українців діаспори, про етнорегіональну свідомість.

У подальших планах дослідника – більш ґрунтовна розробка теми ментально-архетипного змісту етнічного, висвітлення ролі та місця

етнічного маргіналізму в розвитку сучасного суспільства, здійснення аналізу міжетнічних стосунків, відносин, взаємодій.

Автори розділу “Традиції та інновації у формуванні українського менталітету” у підготовленій під егідою Інституту філософії НАН України колективній праці “Феномен нації: основи життєдіяльності” прагнуть внести певну ясність щодо проблеми взаємозв’язків менталітету українців і “розбудови національної держави”.

Теоретичні положення розділу підпорядковані одній надзадачі – “пробудженню політичної активності народу”, “усвідомленню ним своїх інтересів щодо політичних сил, які здатні до реалізації його запитів та потреб, ментальних настанов”, “побудові держави, адекватній нашій владі” [9, 178-196].

Однак сумнівним виглядають як спроби звести ментальні проблеми лише до тривалого впливу бездержавного існування, так і пояснити їх тривалість у часі тим, що начебто державний лад України являє собою “конгломерат елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади” і “не є цілісним”.

Автори визначають етнічну ментальність як “цілісну систему світобачення, що визначає своєрідне відображення представниками етнічної спільноти навколишнього світу, їх уявлень про цей світ, ставлення до нього, комплекс цілісно-смислових утворень і своєрідних правил життя, котрі зумовлюють мотиваційну активність і найбільш доцільний в даних соціальних, культурних, природних умовах тип поведінки” і, на нашу думку, вважають це визначення єдино вірним.

Т. Воропаєва, спираючись на результати психолого-історичних досліджень, приходять до висновку про “безперервність етнокультурної інформації на теренах України, що безпосередньо впливала на розвиток ментальних структур українського народу”. Дослідницею робиться акцент на “природній першооснові” ментальності українців: “Найбільш глибинний шар етнічної специфіки українського ментального типу створює природа, вона визначає зміст і форми життєдіяльності народу, який на цій землі живе. ... Вторинний шар створює етнокультура за допомогою своїх специфічних чинників – знаково-символічного, традиційно-ціннісного, ідеологічного та психологічного” [10, 79-86].

На думку дослідниці, для українського ментального типу характерними є такі основні структурні та змістовні компоненти:

- рефлексивно-раціональний тип світорозуміння;
- поліфакторне формування духовності;
- домінування європейських орієнтацій;
- відкритість до різних культур і релігій;
- відстоювання власної особистості;
- визначальна роль малих спільнот;

- взаємодія релігійних і просвітницьких тенденцій, філософської та релігійної систем, єдність віри і моралі;
- природовідповідність;
- демократизм суспільного життя, толерантність, потяг до соціальної справедливості;
- відсутність радикалізму та експансивних тенденцій;
- геополітична та соціокультурна “межовість” та ряд ін.

Найновішим і, на нашу думку, найоригінальнішим доробком українських дослідників є праця О. Донченко та Ю. Романенка, які пропонують інтенсифікувати вивчення особливостей психосоціальної еволюції українського соціуму за допомогою методу архетипів [11].

Автори поставили за мету відкрити перед читачем завісу психокультурного підсвідомого, архетипального минулого, вперше зробивши спробу реконструкції архетипів більш пізньої доби історії людства – архетипів політичного несвідомого та соціетальної психіки. Цей метод потребував від них теоретико-практичного синтезу надбань різних наук, зокрема, психології, психіатрії, біології, соціології, фізики, системології, синергетики, теорії інформаційного обміну тощо.

У якості вихідного матеріалу для дослідження авторами взято архетипи візантійської психокультури, які, на їх думку, лежать в основі “соціального несвідомого” українців та росіян (“вічного учня”, “героїзованого злочинця”, домінування уречевленого над процесуальним, або ж минулого над майбутнім, об’єктивно-речової детермінації буття, обрядності та імітативності, “вічного повернення”, едукативності психокультури, анігілятивної рівності, долі, ідеалізації старовини, тотожності істини і влади, центрованої провини, монарності буття, “вічної правди”, “звеличення юродивого”).

Більшою чи меншою мірою візантинізм вплинув на формування основних властивостей українського менталітету – індивідуалізму, екзекутивності, інтровертивності, емоційно-естетичної домінанти, толерантності.

Силою обставин, коли фундаментальна наука перебувала в методологічній кризі, українські письменники були змушені взяти на себе функції етнопсихологів. Як своєрідні індикатори та резонатори психологічних переживань індивіда, вони на інтуїтивному рівні відчують больові точки “колективного підсвідомого” нації.

Есеїстика Євгена Маланюка, Ліни Костенко, Оксани Забужко, Юрія Андруховича виносить на широкий загальний проблеми національної ідентичності українців, їхньої етнокультурної фрагментарності, деформацій української ментальності внаслідок тривалого нав’язування невластивих їй ідеологічних схем і соціологічних моделей. Автори прагнуть вказати можливі шляхи виходу із “зачарованого кола” скаліченої психології пострадянського українця.

Є. Маланюк в есеї “Малоросійство” (1959) причинами деетнізації українців визначив політику творення “пересічного типу імперської людини”, властиву всім імперіям, до складу яких входили українські землі. Однак автор підкреслював, що процес, який протікав на підросійських, а згодом підрадянських теренах, був “радикально відмінним” від процесу, що відбувався за Австро-Угорщини: “...державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії – не знав, не знає і знати не хоче жодної особовості: ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової. ...Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини було з’явлення типу не росіянина, а лише: малороса...”

Водночас Є. Маланюк не абсолютизував зовнішнього фактора, вважаючи “малоросійство”, насамперед, явищем внутрішнім. Ця “історична хвороба”, насамперед вражала інтелігенцію, тобто “верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації”. По чотирнадцяти роках незалежності України надзвичайно актуальним залишається Маланюкове пророцтво – проблема малоросійства “першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго ... та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним мemento”. Адже “тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово”, з притаманними йому “пораженством”, “самоотверженностью малороссийскою” став масовим, домінуючим у суспільстві. Рецепт порятунку вбачався автором у “творенні Духовної Суверенності”, плеканні “національного інстинкту”, що потребує часу та обставин [12, 234-236].

Л. Костенко в лекції, прочитаній 1999 року перед студентами НАУКМА, свідомо поставила перед майбутньою елітою проблему “кризи самоідентифікації національно дезорієнтованої частини суспільства”. Причини цього, на її думку, криються у викривленому світосприйнятті пересічного українця (поет порівнює це з викривленим (“старим”, “імперським”) дзеркалом, у яке вдивляється українець, прагнучи знайти своє “Я”), невикоріненості “книжної” культури (неплекання культури Книги та Слова), невмінні чітко сформулювати як для себе, так і для оточуючого світу власну “національну фізіономію” (зараз це почасти, як писав П. Куліш, фізіономія народу “без пуття, без чести, без поваги”).

Фактично мова йде про відкриття України самим українцям: “Українці – це нація, що її віками витісняли з життя..., внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам’яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. ... Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства” [13, 30].

В доповіді на V конгресі міжнародної асоціації українців, розвиваючи свою думку про “гуманітарну ауру нації”, Л. Костенко констатує гуманітарну катастрофу, Україна “занедбана ... настільки, що вона вже з жертви перетворюється на чинник своїх власних катастроф”. З-поміж причин такого стану речей поетка називає і суто етнопсихологічні – інертність і несвідомість громадян, кризу свідомості, комунікативну кризу, коли вже “йдеться... не про вживання чи про не вживання української мови, а про зживання її зі світу”.

Звертаючись до болючої теми наслідків Чорнобильської катастрофи, Л. Костенко наголошує на культурологічному аспекті теми: “Зона відчуження – це чорна діра, яка поглинула цілий етнос, його ономастику, мову, історію, звичаї, промисли і мистецтво, призвела до непоправних деформацій віками сформованої етнопсихології”. На часі продовження українознавчих досліджень в Зоні відчуження з етнографії, етнопсихології, фольклору, проведення “круглих столів”, на яких учасники українознавчої експедиції могли б поділитися своїм унікальним досвідом екстремального українознавства [14].

О. Забужко слушно вважає мову одним із визначальних чинників етнічної ідентичності: “Філософи-герменевтики (Гадамер, Хайдегер) довели, що не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами... Тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд” [15, 103]. В есеї “Філософія і культурна притомність нації” вона зазначає: “Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамотійно – себто сходиться з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, з-не-при-томнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої)” [15, 148].

У випадку України харизма всенародного вождя – це влада пророка. Пророки створюють нові правила для суспільства, викликаючи емоційне піднесення, суперечливі почуття любові і ненависті (згадаймо як приклади всенародної любові і поваги до Т. Шевченка, так і випадки зневаги і осквернення його імені в одіозних опусах В. Белінського і О. Бузини). За філософською синтезою О. Забужко, письменники – “творці національно-консолідуючого авторського міфа”. Літературний міф визначає хід історії, “історії... актуалізуються, підживлюються “міфами”. О. Забужко ставить в заслугу Шевченкові “коперніковський переворот” в українській самосвідомості, в результаті якого “Малоросія вийшла – Україною, а “брати незрящі гречкосії” – лицарськими синами” [16, 15].

Пробудження етнічних архетипів “кобзаря”, “козака”, “гайдамаки”, “упиря”, “перевертня”, “чорта”, “заложного мерця”, “покритки”, “долі”, “волі” дозволяє поету розкрити колективне несвідоме, міфологічно інтерпретувати українську історію, тобто бути більше ніж істориком – “творцем національного міфа, пророком” [16, 79]. О. Забужко зауважує унікальність синтезу філософії національної ідеї Шевченка з архетипами

“колективного несвідомого”: “Йдеться про Шевченкову концепцію національного гріха, котрий перетворює історичне буття провинного народу на різновид земної покути.” Причини “звихненості” національної долі як привнесений ззовні “гріх упиризму – москалізму”, “неситості”, так і внутрішній гріх “параліча волі”. Визволення України має відбутись насамперед через очищення – “освячення” її душі, піднесення останньої на височінь недосягну для зла. На думку дослідниці, від пізнання й осмислення Шевченкового міфу залежить майбутнє України, яка “продовжує обертатись у власному злотиражуючому крузі” [16, 120-121].

В. Паучок застосував теоретичні висновки О.Забужко для аналізу етнічного імператива поведінки, узагальнень щодо міфологічної парадигми, постановки діагнозу “паралізованість волі” та спроби прогнозування майбутнього України, яке “залежить від співвідношення осіб із паралізованою волею і волею пробудженою, ... від індивідуального вибору-етнічно не саморуйнівного та міжетнічно не самоізолюваного - а до того – від дій сакрального змісту” [17, 46-47].

Філософ і політолог С. Грабовський найпоширенішим соціально-психологічним типом сучасного українського суспільства вважає “людину кризи”, соціально-психологічну палітру доповнюють “люди відчаю”, “люди байдужості”, “виконавці” та “оператори”. На його думку, ми не просто перебуваємо в кризі, а генеруємо її. Хід розвитку подій в Україні, “позитивний” чи “негативний” сценарій залежить від адекватної реакції українців на агресивний тиск з боку політичних кіл Росії. За позитивним сценарієм має відбутися “ментальна революція”, внаслідок якої “людина кризи” перестане бути домінуючим соціально-психологічним типом. За негативним – безнадія та відчай [18, 71-75].

Підсумовуючи нинішній стан етнопсихологічних досліджень в Україні, слід констатувати, з одного боку, наявність глибоких спеціальних теоретичних праць з етнопсихології, високий рівень розробки етнопсихологічних аспектів у сучасній українській літературі, етнології, історії, філософії, політології, новизну, глибину, філософські прозріння; з іншого боку – відсутність узагальнюючих підручників з етнопсихології або хоча б розділів щодо етнопсихології в підручниках з етнології (до речі, в Україні досі не підготовлено якісного підручника з етнології).

На нашу думку, російські етнологи пішли вперед у справі підготовки підручників і навчальних посібників з етнології та етнопсихології.

Так, автором навчального посібника з історичної етнології С. Лур’є запропоновано оригінальну методика історико-етнологічного аналізу явищ російської історії, громадського життя, культури, в основі якої лежить метод емпатії, психологічної інтерпретації. Нею впроваджуються сучасні підходи до дослідження “етнічних констант” – парадигматичних форм традиційної свідомості, які визначають ціннісні орієнтації етносу. Автор пропонує реконструювати етнічні константи етносу за допомогою

психологічного тестування, психологічного експерименту, аналізу ідеологічних текстів, досліджень народних уявлень про історію, політику, і неприйнятним вважає метод соціологічного опитування, в результаті якого дослідник отримує уявлення про образ етносу “для інших”, а не про істинні цінності того чи іншого народу, його “картину світу” [19].

Навчальний посібник з етнопсихології В. Криська передусім акцентує увагу на психологічних особливостях етнічних спільнот Росії та “своєрідності психології народів ближнього зарубіжжя”, їх порівняльній характеристиці, специфіці міжетнічних конфліктів та шляхах їх розв’язання [20].

Нагальною потребою сьогодення є створення в Україні конкурентоспроможного підручника з етнології для гуманітарних (передусім історичних) факультетів вищих навчальних закладів, один із розділів якого мав би бути повністю присвячений етнопсихології. Причому при викладенні матеріалу цього розділу, на нашу думку, не варто зміщувати акценти лише на студіювання національного характеру українців та стану їх етнічної самосвідомості. Напевне, недоречним було б і висвітлення етнічних стереотипів. Цим в етнології й етнопсихології буде подолано україноцентричний підхід, який є по суті постколоніальним рецидивом. Адже в сучасній етнопсихології пріоритетними є насамперед проблеми психології міжетнічних взаємин, вивчення механізмів функціонування і прояву психологічних особливостей всіх етнічних спільнот, які населяють країну.

Обнадійливим є те, що нарешті академічна наука повертається обличчям до етнопсихологічних проблем. Зокрема, директор Інституту етнології, фольклористики та мистецтвознавства НАН України ім. М.Рильського професор Г. Скрипник в ході “круглого столу” за участю кіровоградських етнологів, який відбувся в серпні 2005 року в редакції газети “Народне слово” повідомила, що планами роботи інституту передбачене вироблення соціологічного інструментарію для вивчення етнопсихологічних проблем. Науковці вважають за доцільне залучити вищі навчальні заклади гуманітарного профілю з регіонів до участі в науково-дослідному проекті “Етнокультурна ідентичність за умов сучасних національно-консолідаційних процесів”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти. // Критика. – Рік 5, число 12 (50). – 2001.
2. Костомаров М. Слов’янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994.
3. Чижевський Д. Українська філософія. /Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. –К.: Либідь, 1993.
4. Кульчицький О. Український персоналізм. //Серія “Монографії”, ч.42. – УВУ: Мюнхен-Париж. – 1985.
5. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: УВУ, 1993.

6. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.). //Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991.
7. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994.
8. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997.
9. Феномен нації: основи життєдіяльності. /За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998.
10. Воропаєва Т. Особливості української ментальності в світлі новітніх досліджень. // Українознавство-2002. Календар. – К.: Українська видавнича спілка, 2001.
11. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
12. Маланюк Є. Невичерпальність. Поезії, статті. – К., 1997.
13. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К.: НАУКМА, 1999.
14. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. //День. - № 76. – 2003.
15. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – К., 1999.
16. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис. – 1997.
17. Паучок В. Спроба міфологічного прогнозування. //ПіК (Політика і культура). - № 32. – 1999.
18. Грабовський С. Державне утвердження України у другій половині ХХ століття. – К.: Знання України, 2002.
19. Лурье С. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998.
20. Крысько В. Этническая психология. Учебное пособие для вузов. – М.: Academia, 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.